

Edward Balcerzan

Literackość

FUNDACJA NA RZECZ NAUKI POLSKIEJ

Edward Balcerzan

LITERACKOŚĆ
MODELE, GRADACJE, EKSPERYMENTY

TORUŃ 2013

Wydanie książki subwencionowane przez
Fundację na rzecz Nauki Polskiej
w ramach programu Monografie FNP

Redaktor tomu
Kamil Dźwiniel

Korekty
Ewelina Gajewska

Projekt okładki i obwoluty
Barbara Kaczmarek

Printed in Poland
© Copyright by Edward Balcerzan
and Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika
Toruń 2013

ISBN 978-83-231-3065-9

**WYDAWNICTWO NAUKOWE
UNIwersytetu MIKOŁAJA KOPERNIKA**

Redakcja: ul. Gagarina 5, 87-100 Toruń
tel. +48 56 611 42 95, fax +48 56 611 47 05
e-mail: wydawnictwo@umk.pl

Dystrybucja: ul. Reja 25, 87-100 Toruń
tel./fax: +48 56 611 42 38, e-mail: books@umk.pl

www.wydawnictwoumk.pl

Wydanie pierwsze
Druk i oprawa: Abedik Sp. z o.o.
ul. Glinki 84, 85-861 Bydgoszcz

Spis treści

PUNKT WYJŚCIA. IMPULSY LITERACKOŚCI	9
Impuls formalno-językowy	10
Impuls emocjonalny	12
Impuls ideologiczny	27
Dygresja o (literaturoznawczej) metaforze	35
Impuls naukowy	39
ROZDZIAŁ 1. STRUKTURY LITERACKOŚCI	45
„Sprzecznościowa” koncepcja literackości. Model uniwersalny	46
Awarie i energie komunikacyjne	62
Między wyrażalnym a niewyrażalnym	67
Niewyraźalne czy niewyrażone?	78
Między widzialnym a niewidzialnym	83
Wiersz księżycowy Bolesława Leśmiana	95
Między ontologią a poetyką	102
Ontologia dzieła „tektonicznego”	113
Ontologia „modelu świata”	123
ROZDZIAŁ 2. PARADYGMATY LITERACKOŚCI	135
Literatura jako paradygmat	136
Literatura wyczuwalna	138
Rozstaje leksykograficzne	142
Termin „literatura” w kalejdoskopie historycznym	147
Literatura literaturoznawców	151
Wyobraźnia limitatywna	156
Granice literatury, granice historii, granice granic	158
Komunikacyjny paradygmat literacki	161
ROZDZIAŁ 3. LITERACKOŚĆ W CZASOPRZESTRZENIACH RECEPCJI	169
Literackość rodowodowa	169
Szeregi (auto)recepcji	170
Literatura z literatury, ale i skądinąd	173
Literatura <i>in statu nascendi</i>	185
Szeregi (auto)komunikacji literackiej w poetykach autorskich i w specjalizacjach badawczych	203

ROZDZIAŁ 4. METAFORY, INTERPRETACJE, WIELKIE SYLWY	207
Metafora a interpretacja	208
Przykład: róże Stanisława Grochowiaka	221
Porwani przez przenośnię	224
Literackość interpretacji	226
Całości literackie w perspektywie gradacyjnej	235
Sylwy mniejsze i większe	238
Wielka interpretacja wielkiej sylwy	240
Przykład: mickiewicziana	241
Pierwszy cel aksjologiczny, czyli wielkość i małość	249
Drugi cel aksjologiczny, czyli aktualność i historyczność	259
Cele komunikacyjne, czyli pewność i niepewność sensu	267
Wielka interpretacja Awangardy Krakowskiej	273
Awangarda rozrzucona	274
Krąg pierwszy: rozrzucenie nomenklatury	275
Krąg drugi: rozrzucenie wyznaczników	279
Krąg trzeci: rozrzucenie czasoprzestrzeni	285
ROZDZIAŁ 5. STRUKTURALIZM POWROTNY	291
Zwroty, odwroty, powroty (metodologiczne)	291
Zwrot antystrukturalistyczny	293
Spór o wartościowanie	293
Przymusy aksjologiczne	299
Badawcze normy stabilne	304
Odwrot od literatury	307
Ogród rozkoszy prywatnych czy nowy instytucjonalizm?	312
Dekonstrukcja? – Raczej eksperyment	318
Miejsce w historii	328
Oświelenia strukturalizmu	332
ROZDZIAŁ 6. PARALITERATURA. OBSZAR TRZECI, A WŁAŚCIWIE PIERWSZY	351
Jeszcze jeden spór: o dychotomie	351
Załamania dychotomii	357
Pogranicze czy obszary mowy w pełni suwerenne?	359
Paraliteratura a specjalizacje mowy	362
Próbka paraliteratury: świat w liście	365
ROZDZIAŁ 7. SOBOWTÓRY I REFLEKSY LITERACKOŚCI W UNIWERSUM SEMIOTYCZNYM	381
Literackość przestrzeni	388
Czas mówi przestrzenią, przestrzeń mówi czasem	393
Przestrzenie, gatunki, reguły spójności	403

W stronę genealogii multimedialnej	407
W stronę multimedialnej teorii gatunku	411
W stronę multimedialnej teorii rodzajów	421
BIBLIOGRAFIA	431
SUMMARY	447
INDEKS OSOBOWY	453

PUNKT WYJŚCIA
Impulsy literackości

Zaraz po przybyciu do Projektu zacząłem studiować językoznawstwo, bo wydało mi się to konieczne, i rychło wpadłem w głębokie zdumienie, ujrawszy, że na temat pojęć najpierwszych i najbardziej elementarnych nie ma w tej – tak ponoć ścisłej, tak rzekomo zmatematyzowanej i sfizykalizowanej gałęzi – ani śladu zgody. Toż autorytety nie mogą dojść do jedności w tak fundamentalnej i niejako wstępnej kwestii, jak ta, czym są właściwie morfemy i fonemy.

Uwiarygodnieniem tej uszczypliwej refleksji¹ ma być w świecie przedstawionym powieści fantastyczno-naukowej Stanisława Lema matematyczne wykształcenie narratora, które akurat tu pozostaje w harmonii z potocznymi oczekiwaniami wobec nauki. Gdyby wśród zatrudnionych w Projekcie, powołanym w celu odczytania sygnału z Kosmosu, znalazł się teoretyk literatury (wszak pomyleńcy i ekscentrycy, od których roi się w *Głosie Pana*, mogliby przekonać Centralę, iż międzygwiazdny „głos” ma znamiona kompozycji artystycznej), stan naszej dyscypliny spotkałby się z nie mniej surowym osądem kostycznego profesora matematyki. Pojęć fundamentalnych a spornych mamy w annałach literaturoznawstwa bez liku. Są to zarówno nazwy elementarnych jednostek komunikacji artystycznej (tekst, metafora), jak i określenia wielkich zbiorów (nazwy genologiczne, prądy literackie), aż do najpojemniejszego z nich: literatury.

Uczestników i obserwatorów kultury literackiej mobilizują (od wieków) cztery impulsy, skłaniające do zajmowania się literackością i literaturą. Impuls formalno-językowy, emocjonalny, ideologiczny, wreszcie naukowy.

---

¹ S. Lem, *Głos Pana*, Warszawa 1968, s. 105.

Impuls formalno-językowy

W planie formalno-językowym nic nie zapowiada kontrowersji. Działa tu bowiem MECHANIZM DERYWACYJNY, który nazwę każdego zjawiska, doświadczanego empirycznie, łącznie z empirią wyobraźni, mitu, baśni, wiary etc., automatycznie „podwaja” – wzbogacając o (tautologiczne w gruncie rzeczy) określenie zbioru cech konstytutywnych, decydujących o tożsamości danego zjawiska. Tak oto sens wyrazu „człowiek” zakłada „człowieczeństwo”, „ducha” konstituuje „duchowość”, identyfikatorem „postępu” jest „postępowość”, esencją „rewolucji” – „rewolucyjność”. Pole takich podwojonych nazw nie jest wypełnione raz na zawsze, a zatem nie jest zamknięte, przeciwnie, może się rozszerzać, a sprzyja temu – zapewne nie tylko w polszczyźnie – tolerancja słotwórcza w powoływaniu do życia tego typu derywatów. Można swobodnie, nie naruszając norm poprawnościowych, tworzyć sugestywne, zaskakujące neologizmy, zwłaszcza w języku poezji, od kosmogonicznego „zamachu na Wszystkość” Juliana Przybosia – po żartobliwą „niepisanowość” z wiersza *Namuzowywanie* Mirona Białoszewskiego, który formant „-ość” uznał za byt osobny w świecie „treści”, prosząc Muzę:

natreść
mi
ości²

Różnorodne innowacje leksykalne, patetyczne i zabawowe przypominają o powracających dylematach myśli porządkującej rzeczywistość. Wymowną ilustracją teoriopoznawczych rozterek jest Czesława Miłosza *Sroczość*, opisująca nieoczekiwane „wynalezienie” sporu o uniwersalia – „po stuleciach”. Podmiot-bohater wspomnianego wiersza uświadamia sobie nagle, że napotkaną w lesie srokę wyróżnia spośród wszelkich innych bytów – jej sroczość, która co prawda nie jest jakością daną empirycznie, istnieje zatem po stokroć inaczej niż sroka, lecz jej brak – utrzymuje *poeta doctus* – grozi utratą po-

² M. Białoszewski, *Mylne wzruszenia*, Warszawa 1961, s. 17.

czucia istnienia wszelkich innych fenomenów świata, zagrażając także istnieniu „ja” lirycznego *Sroczości*:

Jeżeli jednak sroczość nie istnieje
To nie istnieje i moja natura³.

W zarysowanym tu paradygmacie (pojmowanym językoznawczo) znajduje się „literackość” – wspólnie z „literaturą”, jako jej identyfikator formalny. Formalny, czyli, powtórzmy, automatycznie wygenerowany przez mechanizm derywacji, stanowiący zaledwie schemat do wypełnienia, pytanie oczekujące na odpowiedź, puste miejsce w niezapisanej „ankiecie”. Zespół Witolda Doroszewskiego w *Słowniku języka polskiego* wyjaśnia „literackość” jako synonim „charakteru literackiego (właściwego utworom literackim)”⁴.

Na czym polega ów literacki charakter tekstu? Ze słownikowego hasła nie możemy się tego dowiedzieć i trudno mieć o to pretensje, gdyż eksplikacja znaczeń terminu „literackość” wymagałaby od leksykografów zaangażowania po którejś z wielu stron niekończącego się sporu, a od wszelkich ideologicznych uwikłań popularny słownik musi – w miarę możliwości – stronić. W pewnym stopniu dotyczy to także leksykonów specjalistycznych. Janusz Sławiński w znakomitym pod wieloma względami *Słowniku terminów literackich* przypomina, iż kategoria literackości została zgłoszona przez formalistów rosyjskich „na oznaczenie zespołu właściwości swoistych dla literatury jako sztuki słowa”. Do tego miejsca wyjaśnienie powyższe nie różni się od wyjaśnień leksykograficznych. Sławiński tę kwestię rozwija, zaznaczając, że formalistów interesowały takie właściwości sztuki słowa, które uznawali za decydujące „o jej nieredukowalności do jakichkolwiek innych sposobów posługiwania się językiem w celach poznawczych, ekspresyjnych czy perswazyjnych”⁵. Definicję zastępuje tutaj opis negatywny, sugerujący coś w rodzaju redukcji fenomenologicznej, polegającej na odrzuceniu cech wspomagających

³ Cz. Miłosz, *Wiersze*, t. 2, Kraków–Wrocław 1985, s. 56.

⁴ *Słownik języka polskiego*, red. W. Doroszewski, t. 4, Warszawa 1962, s. 170.

⁵ J. Sławiński, *Literackość*, hasło w: *Słownik terminów literackich*, red. J. Sławiński, wyd. 3, Wrocław 1998, s. 283.

cele oraz sposoby „inne”, a mianowicie poznawcze, ekspresyjne czy perswazyjne. Naprowadza to nas na jedną z dróg prawdopodobnego dotarcia do treści zajmującego nas tutaj identyfikatora, nadal jednak go nie definiuje.

Tak czy inaczej sam fakt postawienia pytania o literackość stanowi mocną sugestię, że *differentia specifica* literatury można rozpoznać i że należy taką możliwość odnaleźć, bo gdyby się miało okazać, iż literackość nie istnieje, to by znaczyło, że (sparafrazujmy *Sroczość*) nie istnieje też literatura. Implikacje językowo-formalne na tym wy-czerpują swą energię, odsyłając zainteresowanych do innej zupełnie domeny, a mianowicie do psychologii ludzkich dążeń⁶.

Impuls emocjonalny

W niektórych koncepcjach literaturoznawczych – i tych zamierzonych, i najświeższej daty – eksponuje się rolę emocji jako najważniejszej energii, stymulującej życie sztuki w ogóle, a w szczególności życie sztuki słowa. Z czegoż to bowiem, jeśli nie z emocji, pozytywnych i/lub negatywnych, wynikają aspiracje pisarskie? – pytają rzecznicy tej idei. A przecież niczym innym, jak emocjami właśnie, są wybrukowane także nasze lekturowe piekła i raje. Pamiętam, Jerzy Litwiniuk, poeta i tłumacz, parokrotnie w dyskusjach poświęconych literaturze powtarzał, że jest ona grą na tkance nerwowej odbiorcy. Takim wrażeniom nie da się zaprzeczyć, lecz kłopot w tym, że wielu innym sytuacjom człowieczego bytowania, nierzadko z literaturą nic niemającym wspólnego, towarzyszą równie zróżnicowane namiętności. Nie wystarczy samo ich wskazanie. Trzeba podjąć trud ambitniejszy: wyodrębnić i opisać CECHY EMOCJI SPECYFICZNIE LITERACKICH. Zagadnienie to będzie przedmiotem analizy w dalszych rozdziałach tej książki. Tu poprzestanę na jednym spostrzeżeniu, bezpośrednio związanym z problematyką mojego *Punktu wyjścia*: w procesach komunikacji literackiej uczucia wywoływane w trakcie

---

⁶ Zob. K. Obuchowski, *Galaktyka potrzeb – psychologia dążeń ludzkich*, Poznań 2006.

bezpośredniego obcowania z konkretnym utworem, zarówno stworzonym przez autora, jak i czytany, wcale nie zawsze prowadzą ku żywiołowej ciekawości, dotyczącej tajemnicy sztuki słowa „jako takiej”. Zauroczenie ową tajemnicą ma charakter fakultatywny, w pewnej mierze elitarny. A przecież badacz tego fenomenu nie może się uskarżać na niedostatek świadectw, odnoszących się do osobliwej dziedziny, którą kiedyś Jan Parandowski sugestywnie nazwał „alchemią słowa”⁷. Właśnie ten drugi, „alchemiczny” cel poznania interesuje nas w analizie emocjonalnych dążeń do uchwycenia w literaturze – jej literackości.

Nim rozejrzemy się wśród świadectw presji emocjonalnej, wyzwalanej przez głód wiedzy o „alchemii słowa”, sięgnijmy do własnej pamięci (dziecięcej, młodzieńczej). W mojej – potwierdza się prosta prawda, że literackość zgadywana w fazie najwcześniejszych wtajemniczeń czytelnicznych lub autorskich (debiutanckich) wcale nie zawsze wpisuje się w jasną formułę słowną, w której bezbłędnie zredagowany *definiens* miałby krystalicznie ukazywać i logicznie rozjaśniać mroczne *definiendum*. Wiedza o literackości literatury znacznie częściej uobecnia się, można by powtórzyć za Wiktoorem Szklowskim, w sposób „na wpół zrozumiały”, a jeżeli bywa werbalizowana, to prowizorycznie i nieostatecznie, intuicyjnie, półświadomie. Mimo to fakt jej FUNKCJONALNEGO ISTNIENIA nie ulega wątpliwości: wszak na jakiejś, niezdefiniowanej i nieopisanej, acz dla wielu podmiotów zadowalającej podstawie odróżniane są – i to na ogół bezbłędnie – teksty literackie od nieliterackich, jeżeli nawet samo opisanie i zdefiniowanie tej podstawy uchodzi za zbyteczne, nieopłacalne, kłopotliwe, jałowe, wstydlive, niszczące intymność artystycznych doznań, unicestwiająca dziwność natchnienia, zbyt trudne lub niewykonalne z jakichś innych względów.

Brak werbalnego wyrazu emocji nie jest wiarygodnym symptomem ich faktycznego nieistnienia. „O czym nie można mówić, o tym trzeba milczeć” – głosi znana siódma teza traktatu Ludwiga Wittgensteina. W interesującym nas obszarze ani niemożność mówienia, ani potrzeba milczenia nie mają charakteru obligatoryjnego,

---

⁷ Zob. J. Parandowski, *Alchemia słowa*, Warszawa 1998 (liczne wydania wcześniejsze).